

Анарбекова В.Э.

**КОКОН ХАНДЫГЫНЫН КООМДУК ТУРМУШУНУН ФОЛЬКЛОРДО
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫНА ТАРЫХЫЙ СЕРЕП (КОШОКТОРДУН МИСАЛЫНДА)**

Анарбекова В.Э.

**ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ КОКАНДСКОГО
ХАНСТВА НА ПРИМЕРЕ ФОЛЬКЛОРНОГО ЖАНРА – ПЛАЧА**

V.E. Anarneкова

**HISTORICAL ANALYSIS CONSIDERED PUBLIC LIFE BY THE EXAMPLE
KOKAND KHANATE FOLKLORE GENRES - CRYING**

УДК: 94(575.2) +39

Бул макалада Кокон хандыгында таасирдүү роль ойногон Нүзүп миң башынын генеалогиясы, анын ата-бабасынын да хандыкта көрүнүктүү орунду ээлегендиги информаторлордун маалыматтарына таянуу менен кошоктордун мисалында берилет. Анткени, Кокон хандыгын бийлөөдө кыргыз төбөлдөрүнүн орду чоң. Ал эми алардын инсандык бейнесин эл арасынан жыйналган кошоктордун негизинде тарыхый маалыматтарга салыштырмалуу изилдедик.

Негизги сөздөр: жоктоо, арман, Кокон хандыгы, фольклор, этнос, Аксы аймагы, санжыра, салык

В этой статье говорится о Нузупе минбаша, который играл значительную роль в Кокандском ханстве. Также приводится его генеалогия, роль его отцов в ханстве, опираемая на информацию в жанре причитания (кошок). Кыргызские правители играли большую роль в управлении Кокандским ханством. Дается сопоставительный анализ материалов, собранных из фольклорного жанра с историческими фактами.

Ключевые слова: причитания, горе, Кокандское ханства, фольклор, этнос, Аксыйский регион, генеалогия, налог.

This article refers to the Nuzupe Minbashi who played a significant role in Kokandskom Khanate. Also given his genealogi, the role of fathers in his hasive relies on information from informants examples lamentations (koshok). Kyrgyz rulers played a major role in the management of the Kokand Khanate. We give a comparative analysis of the data collected from the folk genre with the historical facts.

Keywords: lamentations, woe, the Kokand Khanate, folklore, ethnic group, region Aksy, genealogy, tax.

Мамлекетте жашаган элдердин өкүлдөрү хандыктын коомдук-саясий турмушуна ишмердүү аралашышкан. Ушул жагдайдан алып караганда, Нүзүп бийдин Кокон хандыгына барып калышы бул кокустук эмес. Анткени анын Эсенбай, Эшбото, Кожомкул деген аталары Кокон хандыгында таасирдүү роль ойноп турган. Мисалы, биз 2003-жылы талаа материалдарын чогултканда Аксы районунун Авлетим айылында акын Ташбай Жоробеков бул инсандар жөнүндө төмөнкү маалыматтарды айтып берген.

Эсенбай датканын атасы Эшбото бий, Эшбото бийдин атасы Кожомкул да жалпы Аксы элине жана Кокон хандыгына таасири тийип турган адамдар болгон дешет. Кокон хандыгы өз аймагын

кеңейтүүгө жасаган аракеттеринде жана жергиликтүү элден салык алганы келген кокон зекетчилери менен каршылашып Кожомкул баатыр бир өзбек балбаны менен жекеге чыгып, аны эр сайышта өлтүрө сайгандыгын эл арасында айтып жүрүшөт.

Кокон хандыгы менен Аксы өрөөнүндөгү жергиликтүү кыргыздардын ортосунда Орток-Бел деген жерде бир ынтымакка келүү боюнча чогулушуп, бирок Кожомкул хандыкка каршы чыгат. Өрөөндөгү элди Кокон хандыгынын талоончул саясатынан коргоо үчүн хандыкты көздөй кол курап бара жатканда Касан-Сайдын мурунку Куйбышев колхозунда (азыркы Ызар, Баймак, Кош-Алмурут жана Кош-Терек айылдары) кокондук аскерлер тарабынан туткундалып Кожомкулдун башын кесип коконго алып кетип, ал эми денесин ошол жерге көмүптүр [7].

Кожомкул балбанга кошулган кошокту кичине кезинде чон апасынан үйрөнүп алган элем деп 87 жаштагы Айым эне айтып берген:

Элден мурун ат өлгөн,
Анан арабакеч сарт өлгөн.

Кожомкул менен Кожояр,
Суу жүрөк кокон аскерин
Ыргыта сайып өлтүргөн [8].

XV-XVI кылымдарда отурукташкан шааркыштак калкын түзүп, мурун иран тилинде сүйлөп, кийин түрктөшүп кетишкен тургундарды “сарттар” деп аташкан. Кийинчерээк, XVIII кылымдарда отурукташкан өзбектерди, башка этносторду да сарттар [3; 476: 3,32] деп атап калышкан. “Сарт” термини этникалык мааниде колдонулган эмес. Ал орто кылымдардан бери эле социалдык мааниде колдонулуп, “дыйкан, кол өнөрчү, соодагер” деген түшүнүктү камтыган [4;10]. Султан Бабурдун айтымында XV-XVI кылымдарда Фергана өрөөнүнүн Маргалаң, Исфара, Хожент тарабында гана сарттар, ал эми Ош, Анжыян, Аксыкентте түрктөр жашаган. Жалпы эле элдик түшүнүктө “сарт” деп азыркы өзбектерди түшүнүшкөн. Буга ылайык жогоруда айтылган кошок ырында да информатор сарттар - бул өзбектер деп баса белгилеген. Өзбек эли 1924-ж.

эл каттоого чейин “сарттар” жана “өзбектер” деп эки эл катары берилип келгендигин Т. Кененсариев белгилейт.

Мындай окуядан кийин Авлетимге салына турган салыктан эл дүрбөгөн себептүү кокон салыкчыларын бир нече жыл Авлетимге киргизбей турган. Кожомкулдун агасы Кожояр хандыктан коргонуу үчүн чеп-коргон курган экен. Өзүнчө кол курап курдурган коргонунун ар жерине мылтыкчан черик койдурутуптур. Кожояр стратег инсан болгондуктан, Кокон хандыгы кол салганда, бирде ак боз, бирде кара, бирде жерде ат минген жеделдеттерин ойноконун көрүп, Кокон хандыгы, жеңе албайбыз деп кайтып кеткен деген айтым сөз бар.

Бир нече жылдан кийин кокон хандыгы кайрадан кол салат. Ал каптарга кум салдырып, ар бирине мылтык койдуруп койгон экен. Аны көргөн аскерлер «ок дарысы ушунча болсо, анда аскери канча, аны жеңе албайбыз го» деп экинчи жолу да кол салбаптыр. Кожояр ааламдан өткөндөн кийин баласы Мазар-Кердеги Чынар-Мазар деген бейитке койдуруп, өзү элге кайрылып келбей, Алайга өтүп кеткен экен [7]. Бүгүнкү күнгө чейин жергиликтүү эл Кожоярдын чеп-коргону деп ар-ар жерде дөмпөйүп калган коргонду көрсөтүшөт.

Кокон төбөлдөрү элдин боштондугун ырайымсыздык менен басып, белгилүү жерлерге чептерди курган. Элдин нааразычылыгынан корккон Кокон бийлиги Ысык-Көлдө (Барскан, Коңур-Өлөң, Каракол), Чүй өрөөнүндө (Чалдыбар, Кара-Балта, Ак-Суу, Бишкек, Токмок), түштүктө (Таш-Көмүр, Кан, Дароот-Коргон, Кызыл-Коргон), Тянь-Шанда (Тогуз-Торо, Жумгал, Куртка), ж.б. жерлерде нөкөрлөр чептерди курушкан. Чептерде анчейин көп эмес черик күчү кармалган. Алардын милдети көп кырдуу болгон.

Бирок, Кожояр курдурган чеп-коргон тескерисинче Кокон хандыгына каршы элди талоончул согуштан сактоо максатында курулгандыгы жогоруда айтылды. Биз изилдөөлөрдө адабияттардан бул тууралуу материалдарды таба албадык, же болсо дагы алар биздин колубузда жок болду.

Нүзүп бий Эсенбай уулу [(1798, азыркы Аксы району, Авлетим айылы –1844, Ярмазар айылы (Өзбек Респ.)] – Кокон хандыгындагы кыргыз бийлеринин ичинен биринчилерден болуп «миң башылык» даражага жеткен аскер башчы, көрүнүктүү мамлекеттик ишмер. Нүзүп бийдин саясий ишмердүүлүгүн 3 мезгилге бөлүп кароого болот. 1-мезгил – 1810–22-жж.; 2-мезгил – 1822– 42-жж.; 3-мезгил – 1842–44-жж.

1-мезгил - 1810-1822-жж. Нүзүп бийдин ишмердүүлүгүнүн башталышы. Омор хан бийлик жүргүзүп турган жылдары Кокон менен Бухаранын чек арасында жайгашкан Оро-Төбө чатагы басылбай, эки хандыктын ортосунда чыр-чатак болуп турган эле. Бухара эмиринин жардамы менен Махмуд хан төрө Оро-Төбөнү ээлеп алган болчу. Кокон мамлекетинен

чек ара коопсуздугун сактоо максатында, Омор хан бул аймакты кошуп алуу аракетин жасай баштайт.

1818-жылы хан тарабынан жиберилген аскерлер Алишер жүз башынын жетекчилиги астында (ичинде Нүзүп да болгон) Оро-Төбөгө келет. Омор хан ашыкча кан төгүүдөн баш тартып, Махмуд төрөнү «уурдоого» буйрук берет. Башчысы уурдалгандан кийин айласыздан Оро-Төбө хандыктын курамына кошулат.

2-мезгил - Нүзүп бийдин ишмердүүлүгүнүн өнүккөн мезгили (1822– 42-жж.); Омор хан өлгөндөн кийин бийликке анын баласы Мадали хан келет (1822-1841-жж.). Хан ордосунда бир топ өзгөрүүлөр болот. Бир канча вазирлер, лашкер башчылар алмаштырылат. Нүзүп жүз башы болсо Сафид-Булан калаасынын коменданты болуп дайындалат. Мадали хандын башкаруу учуру Кокон мамлекетинин ички жана тышкы саясий-экономикалык абалынын жогорулоо мезгили болгон. Мамлекеттин чөлкөмү Түштүк Казакстан, Талас, Чүй, Ысык-Көл жана Теңир-Тоого жайылган. Тышкы саясатта 1832-жылы Кытай менен Кокон-Пекин келишими түзүлүп, чоң ийгилик жаратылган [5;235]. Бул тууралуу эл арасында:

Кыргыз, Кытай чек араны,

Нүсүп кантип бөлдү экен.

Кантип башы жетти экен?

Кантип барып бөлдү экен...[7] – деген кошок саптары сакталып калган

Жүз башынын Аксы чөлкөмүндө жасап жаткан иштери менен кабардар болуп жүргөн хан Нүзүп жүз башыны Ысык-Көл боюндагы Каракол калаасын тикелөө үчүн жиберет. Жергиликтүү элдин кол кабыш көрсөтүүсү менен Нүзүп баштаган Кокондук аскер бөлүкчөлөрү шаарга эң биринчи базар, мечит жана чакан дүкөндөр салынат. Натыйжада, Нүзүп Кара-Кол калаасында бир жылдан ашык убакыт жүрүп, калаанын чыңдалышына өзүнүн салымын кошот.

Демек, Мадали хандын мезгилинде Кокон хандыгы Чыгыш Түркстан аймагында гана өзүнүн үстөмдүгүн орнотууга жетишпестен, Фергана өрөөнүндөгү Бадахшан, Кожент, Жизак, Каратегин, Алай аймактарын кайрадан өз таасирине бурууга жетишет. Аталган аймактардагы маселени чечүүдө хандын буйругу менен жөнөтүлгөн Нүзүп паңсат чон роль ойнойт. Тарыхый материалдар далилдеп тургандай, Нүзүп паңсаттын жетекчилиги менен коргонуу катары салынган кокондуктардын Алай өрөөнүндөгү Кызыл-Коргон, Сары-Коргон, Дароот-Коргон, Памирдеги Таш-Коргон чептери бекемделген.

3-мезгил - 1842-1844-жж. Нүзүптүн ишмердүүлүгүнүн гүлдөө жана кризис мезгили; Өлкөдөгү саясий кризистин натыйжасында 1840-1842-жж бийликти өз колдоруна кыргыз бийлери алышкан. Мисалы, Нүзүп бийдин хандыктагы аталыгын айтса жетиштүү. Нүзүп миңбашы баштаган делегация

1842-жылы жай айларында Таластан Шералынын үй-бүлөсү менен азыркы Аксы районун боборунан 35-40км. алыстыкта жайгашкан Кара-Суу суусунун жээгине көчүрүп келгендиги чындык [1]. Натыйжада, тарыхый фактыларга таянып, Жаркынайымдын Аксы өрөөнүнөн чыккан саруу кызы экендигин ырастоого болот.

Шералы хандын буйругуна ылайык Нүзүп Маргаландын акими болуп дайындалат. Нүзүп Маргаланга көчүп келгенден кийин, соода, дыйканчылык тармактарын өнүктүрүп, шаардын көчөлөрүн кеңейтип, жаңылап мечит, мазарларды курууга буйрук берет. Мулло Гариб Маргилони Нүзүптүн аткарган иштери жөнүндө мындай баяндама берет: «Омор хандын мезгилиндеги иштерди улантууга киришет. Маргаландагы Хожо Мойоз мазарынын айланасына жаңы дубал курдурууга буйрук берет. Аялы Толгонай болсо, жетим-жесир балдарга камкордук кылган, катсабатын ачууга жардам берет. Жакшы иштери үчүн калк арасында Толгонай «кыргыз аким айым» деген атка конгон», - деп белгилейт. Ордо үчүн ич-ара чырчатактардын учурунда Нүзүптү кыргыз-кыпчак феодал төбөлдөрү Мусулманкул менен Шады датканын уюштурган кутумунун натыйжасында 1844-ж. өлтүргөн [9;130]

Жыйынтыгында, Кокон хандыгынын коомдук турмушунда Нүзүп бийдин ата-бабалары олуттуу салым кошуп келгендиги эл оозунда, тарых барактарында жана кошок ырларында унутулбай айтылып келгендиги жогоруда баяндалды. Буга ылайык Нүзүп миң башынын чебереси Байыскан атасы Сулайманкул болушка кошкон кошогуна да:

Он эки атам хан өткөн,
Ойлонбой баары даана өткөн.
Он бир атам хан өткөн,
Омоктуу баары даана өткөн.
Жетилип атам хан өткөн,

Жеткилең баары даана өткөн.

Тогуздап атам хан өткөн,

Токтолбой баары даана өткөн.

Катарлаш атам хан өткөн,

Катары менен даана өткөн. [6;120]

- деген саптарда чындыгында эле түп аталары эл керегине жараган инсандардан болгондугун кошууда.

Кожомкулдун урпактары өрөөндүн элин 1917-ж. Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейин сырткы душмандардан коргоп келген.

Нүзүп миң башынын Кокон мамлекетинин тарыхында ээлеген орду, кошкон салымы арбын. Анткени, Кокон хандыгынын мамлекеттүүлүгүн чыңдоого өзгөчө салым кошкон, хандыктагы саясий иштердин активдүү катышуучусу, калктын келечегин ойлогон инсан гана эмес-такшалган дипломат катары да кароого болот. Демек, чыгаан эр азаматтардын күчү менен элибизди Кокон амирлигинин жеми болуудан сактап турган жана кыргыз төбөлдөрүнүн хандыгыктагы ээлеген орду чоң болгон.

Адабияттар:

1. Алымбаев Ж. Нүзүп бий. Бишкек, 2000.
2. Бейсембиев Т.К. “Тарихи Шахрухи” как исторический источник. Алма-Ата, 1987.
3. Захриддин Мухаммед Бабур. Бабур баян.//Кыргыздар. - Б,1991; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886.
4. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы. Ош, 1997.
5. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. Бишкек, 2003.
6. Калбаев А. Сулайманкул болуш. Бишкек, 2011.
7. Информатор. Жоробеков Ташбай. Аксы району, Авлетим айылы, 2003.
8. Информатор. Атакулова Айым. Аксы району, Авлетим айылы, 2003.
9. Урустанбеков Б.У, Чороев Т.К. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. Фрунзе, 1990.

Рецензент: к.и.н.,доцент Авазов Э.А.